

ROTTERDAM EN DE BELGISCHE VLUCHTELINGEN IN DE EERSTE WERELDOORLOG

DOOR M.H.C.H. LEENDERS EN W.G.M. ORTH-SANDERS

'Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn meegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten, die het worden opgelegd, gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen, die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken'¹⁾).

Dit waren de woorden van koningin Wilhelmina, uitgesproken in de troonrede van 15 september 1914. Zij gaf hiermee duidelijk te kennen dat alle Belgische vluchtelingen in Nederland welkom waren. Nederland was in staat om deze Belgische vluchtelingen een schuilplaats aan te bieden omdat zij bij het uitbreken van de oorlog haar neutrale positie had kunnen handhaven. Dit betekende echter wel dat Nederland zich moest onthouden van activiteiten die gericht waren tegen de oorlogvoerende landen. Zelfs de schijn van pro of anti moest worden vermeden. In de dagelijkse gang van zaken eiste dit van de beleidsuitvoerders voortdurende oplettendheid.

De Belgische regering was er bij het uitbreken van de oorlog eveneens van uitgegaan neutraal te kunnen blijven. Immers reeds in een verdrag van 1839 was haar neutraliteit gegarandeerd door Duitsland en de andere grote mogendheden²⁾). Echter toen koning Albert weigerde toe te staan dat Duitse troepen zich over Belgisch grondgebied zouden verplaatsen, werden in Duitsland orders gegeven deze doortocht toch te laten plaatsvinden³⁾). Het gevolg was dat in augustus 1914 Luik en Brussel onder de voet werden gelopen en op 28 september de stad Antwerpen werd belegerd. Tijdens deze belegering, die duurde tot de avond van donderdag 8 oktober, werd de stad 'gebombardeerd' door kanonskogels en stroomden de berichten binnen over het wrede optreden van de Duitsers. Derhalve besloten steeds meer Antwerpenaren de stad te verlaten. Het neutrale Nederland was hun doel. Velen namen de trein over Essen en Roosendaal, anderen probeerden met rijtuigen of te voet onder meer Putte of Bergen op Zoom te bereiken. Aan de grens met

Zeeuwsch Vlaanderen kwamen alleen al vierhonderdduizend Belgen binnen. Voor Noord-Brabant werd dit aantal geschat op circa vijfhonderdduizend⁴).

De massale toestroom van vluchtelingen en de chaos die daarmee gepaard ging, leverden vaak de nodige problemen op. De intentieverklaring van de koningin bleek daarbij vaak op gespannen voet te staan met de realiteit van alle dag. In deze bijdrage zal alleen voor Rotterdam nagegaan worden hoe de duizenden Belgische vluchtelingen werden opgevangen en in hoeverre het optreden van de plaatselijke autoriteiten in overeenstemming was met het door de regering bepaalde beleid.

In de loop van woensdag 7 oktober bereikten de eerste treinen, afgeladen met vluchtelingen, Rotterdam. De Nieuwe Rotterdamse Courant berichtte hierover in haar ochtendblad op 8 oktober:

'...Als je je lijf wilt redden, vlucht dan naar het noorden en noordoosten: dit was het wachtwoord, dat gistermorgen door den militairen commandant van Antwerpen aan de noncombattanten was gegeven... Gisteravond omstreeks half zeven kwam de eerste trein met vluchtelingen hier aan ... Daarna volgden de treinen met vluchtelingen elkander onafgebroken op. Met een uur vertraging kwam aan het station D.P. om 8 uur een extra-trein met duizend vluchtelingen aan; een andere volgde omstreeks kwart voor tien met een gelijk aantal, ongerekend degenen, die de gewone treinen aanbrachten ...

Maar gelukkig behoefde vannacht niemand hunner onder den blooten hemel door te brengen. Daarvoor werd met spoed gezorgd. De Holland-Amerika Lijn had in haar loodsen en hotel 1200 bedden beschikbaar.'

In het late avondblad van diezelfde dag werd bericht, dat ook 's nachts nog treinen om twee uur en half drie aankwamen. Alle vluchtelingen werden overgebracht naar de loodsen van de H.A.L. met spoedwagens en bootjes. 'Allen werden gespijzigd met snijbonen, aardappelen, worst, rijst met krenten en overvloedig brood'⁵).

Het totale aantal vluchtelingen dat deze eerste dagen van oktober in Rotterdam onderdak kreeg wordt geschat op 23.000. Hier van werden er op schepen en in openbare gebouwen 6.000 ondergebracht en bij particulieren 17.000⁶). Het merendeel van hen was afkomstig uit Antwerpen en directe omgeving.

Na de Belgische capitulatie verklaarden de Nederlandse regering, het gemeentebestuur van Antwerpen en de burgemeester en

hoofdcommissaris van politie van Rotterdam dat de Belgische vluchtelingen veilig naar hun land konden terugkeren. De vluchtelingen bleven echter wantrouwend en pas nadat de nodige druk op hen werd uitgeoefend, verlieten eind november 18.000 vluchtelingen Rotterdam. Aanvankelijk bleven er circa 5.000 Belgen achter, welk getal tijdens de vier oorlogsjaren zou aangroeien tot bijna 9.000. De officiële richtlijnen en de uitvoerende instanties en personen die zorg droegen voor deze vluchtelingen zullen hieronder tegen het licht worden gehouden.

De Vreemdelingenwet en de praktijk

De richtlijnen die anno 1914 voor vreemdelingen golden waren reeds in 1849 vastgelegd in de Vreemdelingenwet. Volgens deze wet waren alle vreemdelingen welkom die over voldoende bestaansmiddelen beschikten of konden aantonen dat zij deze binnen afzienbare tijd door arbeid zouden kunnen verwerven. Verder moest de vreemdeling voorzien zijn van een buitenlands paspoort met een visum voor Nederland. Van deze laatste voorwaarde werd overigens wel eens afgeweken⁷⁾. Door het uitreiken van reis- en verblijfspassen met een geldigheidsduur van drie maanden, werd het verblijf gesanctioneerd. Echter al snel na de afkondiging van de Vreemdelingenwet bleef het uitreiken van de reis- en verblijfspassen vaak achterwege, zodat de meeste vreemdelingen niet officieel waren toegelaten. Zij konden derhalve geen beroep doen op de rechtsbescherming die de Vreemdelingenwet hen bood. In de praktijk beschikte de hoofdcommissaris van politie over het lot van de meeste vreemdelingen.

Bij de Rotterdamse politie werd alvorens tot toelating van een vreemdeling werd overgegaan, informatie ingewonnen bij buitenlandse collega's over de identiteit en het gedrag van de betreffende persoon. Dit verzoek om inlichtingen was standaard en verliep via de Procureur-generaal van Zuid-Holland⁸⁾. De inlichtingen werden alleen ingewonnen indien het een vreemdeling betrof met voldoende middelen van bestaan. De arme vreemdelingen werden onmiddellijk over de grens gezet. In 1914 kwam dit (voor de komst van de Belgische vluchtelingen in oktober) 580 keer voor⁹⁾. Dat deze beslissing voor een vreemdeling niet altijd acceptabel was, ligt voor de hand. Hij kon echter geen verhaal zoeken bij Kroon of kantonrechter omdat deze mogelijkheid er alleen was voor officieel toegelaten vreemdelingen. Wie dit dan waren is niet duidelijk want door het niet uitreiken van verblijfspassen waren zelfs vreem-

delingen die wel getolereerd werden in Nederland, feitelijk niet-toegelaten!¹⁰). Met deze wankelende beleidsconstructie zagen lokale beleidsuitvoerders zich nu ineens geplaatst voor een vreemdelingenprobleem dat zelfs met goede regelgeving nauwelijks beheersbaar zou zijn. Veel werd dan ook geëist van de inventiviteit en de creativiteit van de plaatselijke bestuurders.

De uitvoerende personen en instanties

Aan de top van de bestuurlijke piramide in Rotterdam stond de nog jonge burgemeester mr. A.R. Zimmerman. Hij was in 1906 op de leeftijd van 37 jaar tot burgemeester van Rotterdam benoemd. Daarvoor was hij zeven jaar burgemeester van Dordrecht geweest. Hij wordt beschreven als een bekwaam regent, die zich een representant van zijn stad voelde en niet bang was in te gaan tegen de bureaucratie van Den Haag. In de gemeente zelf stond hij bekend als een volhardend persoon die zijn wil wist door te zetten, ook al moest hij daartoe de ene hoofdamptenaar tegen de andere uitspelen¹¹). Als hoofd van de politie droeg hij de eindverantwoordelijkheid voor de uitvoering van het vreemdelingenbeleid.

De dagelijks verantwoordelijke was de hoofdcommissaris van politie, A.H. Sirks, een geboren en getogen Rotterdammer. Daar hij voordien ook in Rotterdam als marineofficier en als adjunct-havenmeester werkzaam was geweest, was hij goed op de hoogte van de plaatselijke omstandigheden. Zijn leeftijd en dynamische optreden hadden bij zijn aantreden als commissaris de verwachting gewekt dat hij het politiekorps op een moderne manier zou uitbouwen. De oorlog en de daaropvolgende crisisjaren met bezuiniging hebben hem dit echter onmogelijk gemaakt¹²). Bij de uitvoering van het vreemdelingenbeleid was hij de persoon die direct werd geconfronteerd met de onvolkomenheden van de Vreemdelingenwet.

De taak van de commissaris werd aanzienlijk verzwaard door de oorlogssituatie. Werkloosheid en de slechte voedselvoorziening leidden regelmatig tot ordeverstoringen. Om het vreemdelingenbeleid zodanig uit te voeren dat de Nederlandse status als neutrale natie geen gevaar liep, moest er omzichtig worden gemanoeuvreed. Bovendien brachten de vele vluchtelingen handenvol extra werk met zich mee. Alleen al de afhandeling van de vele brieven was een tijdrovende bezigheid, aangezien die persoonlijk door de commissaris werden doorgenomen en voorzien van een aantekening. In de eerste oorlogsm maanden waren hierbij vele honderden

verzoeken om inlichtingen van Belgen over verloren geraakte familieleden. Er werd door Sirks geen onderscheid gemaakt tussen een officieel schrijven of een beduimelde briefkaart die vol fouten met potlood was geschreven. Hij gaf zijn inspecteurs iedere keer de opdracht een onderzoek in te stellen naar de mogelijke verblijfplaats van de familieleden. Bij positief resultaat werd er een door hem gedicteerd antwoord teruggezonden. Het behoorde ook tot de taak van Sirks om Belgische militairen door te sturen naar interneringskampen. Na verloop van tijd werden ook armlastige Belgen of zij die strafbare feiten hadden gepleegd doorgestuurd naar vluchtelingenkampen. De hoofdcommissaris van politie was dus de spilfiguur bij de uitvoering van het vluchtelingenbeleid. Via de burgemeester en de commissaris van de koningin in Zuid-Holland onderhield hij daarnaast ook contacten met de verantwoordelijke ministeries van Binnenlandse Zaken en van Financiën. In kwesties betreffende ontvluchte geïnterneerde militairen kwamen daar nog het ministerie van Oorlog of van Justitie bij.

Binnen de Rotterdamse politie waren in het bijzonder drie diensten betrokken bij het vreemdelingenbeleid. Op de eerste plaats de Vreemdelingendienst die zich bezig hield met het algemeen toezicht op, de registratie van en de rapportage over de vluchtelingen aan de hoofdcommissaris. De speciale stationsdienst van deze afdeling controleerde bovendien alle binnenkomende en vertrekkende treinen op vreemdelingen. Op de tweede plaats was er de Rivierpolitie, die speciaal was belast met de controle op aankomende en vertrekkende schepen. De derde dienst die betrokken was bij het vreemdelingenbeleid was de Centrale Recherchedienst, die de opdracht had toezicht te houden op verdachte personen, spionage, schending van de neutraliteit, verboden uitvoer van artikelen en knoeierijen met levensmiddelen. Verder behoorde ook het opsporen van ontvluchte, geïnterneerde Belgische militairen tot de taken van deze dienst¹³). Deze uitgebreide politiedienst bleek echter geen garantie voor een efficiënte vluchtelingenopvang vanwege het ontbreken van adequate wetgeving. De Vreemdelingenwet van 1849 was immers in het geheel niet berekend op de uitzonderlijke omstandigheden van 1914.

Dit ontbreken van duidelijke regelgeving leidde direct in augustus al tot misverstanden toen de eerste stroom Belgische vluchtelingen in Limburg en Brabant binnenkwam. Diverse bestuurders van de grensgemeenten vroegen advies aan de minister van Binnenlandse Zaken (vluchtelingenverzorging ressorteerde immers onder dit de-

partement). Minister mr. P.W.A. Cort van der Linden liet op 15 augustus aan de commissaris van de koningin in Limburg weten

f 99.437,-. Verder werden margarine, melk, aardappelen, groenten, vlees, vis, kruidenierswaren en steenkolen verstrekt. In 1914 en de eerste maanden van 1915 werden in totaal 315.734 warme maaltijden uitgedeeld. In 1915 werden op sommige dagen zelfs vierduizend mensen van voedsel voorzien²¹).

Naast deze voedselhulp had het comité indirect een controlerende functie. Bij twijfel of de steunverlening terecht was, werd aan de hoofdcommissaris verzocht een onderzoek te gelasten. Nadat door een inspecteur van politie rapport was uitgebracht over de situatie van de betreffende persoon of het gezin, werd er een advies tot al dan niet verlening van steun van de hoofdcommissaris aan toegevoegd. Soms liet hij de beslissing aan het comité over en volstond met het ter inzage geven van het politierapport.

Het verblijf in Rotterdam.

Vanaf augustus 1914 werden door een aantal maatschappijen en privé-personen ruimten aangeboden voor het verblijf van vluchtelingen. Zo bood de Uranium Stoomschip Company op 3 augustus haar landverhuizersshotel aan dat 1600 personen kon huisvesten. De Vereniging Montefiore vroeg op 10 augustus toestemming van de gemeente voor de bouw van een houten slaapzaal in de tuin van haar opvangcentrum²²). Verder werd ruimte beschikbaar gesteld door Papierhandel Gebroeders Cats en bij het Van Tetterode Café-Concert. De directie van de Industriële Inrichting aan de Schiedamschedijk diende eind september een verzoek in om extra verblijfsruimte te mogen inrichten. Op dit verzoek werd overigens afwijzend beschikt door de directeur van Publieke Werken van de gemeente²³). Hij motiveerde dit met het argument dat het aantal vluchtelingen dat om nachtverblijf vroeg sinds enige tijd sterk was verminderd. Kennelijk had deze persoon niet voorzien wat Rotterdam nog te wachten stond!

Het is niet duidelijk of en de andere aanbieder van verblijfsruimte

Instellingen die de vluchtelingen ondersteunden en daarvoor declaraties bij de gemeente indienden, waren naast het al genoemde comité, de Rotterdamsche Lloyd, Ypenhof ('s-Gravenweg), Antonius van Padua en Hoyer. Vanaf oktober 1915 kwamen alleen nog declaraties binnen van de afdelingen Voeding en Huisvesting van het comité en van de Vereniging Montefiore. Deze laatste vereniging had voornamelijk in België woonachtige Joden van Oostenrijkse afkomst in huis. Zij heeft ook de hele periode declaraties ingediend voor de overtocht naar Engeland van kleine aantallen Belgische vluchtelingen²⁴).

Voor de registratie van de vluchtelingen werd een speciaal formulier uitgereikt, waarop per adres alle gehuisveste vluchtelingen vermeld moesten worden. Deze formulieren werden via de politieposten onder de bevolking verspreid. In totaal werden 4500 formulieren uitgegeven, waarvan er 2800 ingevuld werden terugontvangen. Via deze weg werden ongeveer 15.000 Belgen geregistreerd. Een formulier vermeldde zelfs dertig namen!²⁵). Ook werden vijftientig alleenstaande kinderen in Nederlandse gezinnen ondergebracht. Voor slechts twaalf van hen werd regeringssteun gevraagd²⁶).

Veel Belgen keerden in de loop van oktober en november 1914 naar hun land terug. Anderen echter vestigden zich in Rotterdam. Door dit verloop, waarbij melding aan de overheidsinstanties achterwege bleef, was het nodig in januari 1915 de vluchtelingen opnieuw te registreren. Aangezien hiervoor bij de Belgen weinig animo was, stelde de hoofdcommissaris zich in verbinding met het comité. Overeengekomen werd dat het comité na een bepaalde datum geen voeding meer zou verstrekken aan niet-ingeschreven Belgen²⁷). Op deze manier kreeg de hoofdcommissaris weer meer zicht op het werkelijke aantal vluchtelingen. Het besluit om persoonsregistratie en voedselverstrekking aan elkaar te koppelen, is een voorbeeld van eigenmachtig optreden van een lokale beleidsuitvoerder.

De vele Belgen die niet terugkeerden naar hun land, hadden hiervoor uiteenlopende redenen. Vaak was het motief alleen angst en onzekerheid over wat hen onder de bezetter te wachten stond. Bij anderen speelden principiële redenen een rol. Zij wilden niet dat de bezetter voordeel zou hebben van hun arbeid²⁸). Tenslotte waren er vluchtelingen die bang waren in België niet (meer) in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. In Nederland waren ze immers verzekerd van de meest elementaire levensbehoeften. Velen

van deze laatste groep waren ook in België werkloos geweest, of het betrof vrouwen van wie de mannen aan het front waren.

De hoofdcommissaris wilde op de achtergebleven Belgen meer druk gaan uitoefenen om terug te keren dan de zachte pressie, aanbevolen door de minister van Binnenlandse Zaken in zijn circulaire van 17 oktober 1914²⁹). Op een verzoek hiertoe, ingediend (via de burgemeester) bij de minister, werd blijkbaar niet ingegaan want een antwoord is niet teruggevonden. Bovendien is nergens uit gebleken dat er daadwerkelijk meer pressie werd uitgeoefend. De commissaris had eveneens aan de minister gevraagd of een deel van de vluchtelingen naar een andere plaats in Nederland kon worden overgebracht omdat er in Rotterdam al zoveel werklozen waren. Ook op deze vraag bleef de minister het antwoord schuldig. De reden hiervoor moet misschien gezocht worden bij het gegeven dat de situatie in Rotterdam niet noemenswaardig verschilde van de meeste andere grote steden³⁰).

Door de oorlog nam de werkloosheid in Nederland toe. In Rotterdam hielden zich twee instanties bezig met de ondersteuning van de Rotterdamse werklozen. Allereerst het al langer functionerend Burgerlijk Armbestuur, dat het aantal zogenaamde 'posten', zijnde een of meer samenwonende personen, zag toenemen van 1321 in augustus 1914 tot ruim 2000 midden september van dat jaar. Verder was er de nieuwe Algemene Commissie tot Steun die in september 1914 4198 'posten' voor haar rekening nam³¹). Deze commissie viel onder het Nationale Steuncomité dat op 10 augustus 1914 op initiatief van de koningin was opgericht³²). Het hoofddoel van dit comité was het werken aan het herstel van het economische leven en het voorkomen van werkloosheid. Daarnaast werkte zij mee aan het lenigen van ontstane nood en het beschikbaar houden van levensmiddelen en de eventuele distributie ervan. Dit Nationale Steuncomité heeft de hele oorlog door wekelijks bedragen aan Rotterdam overgemaakt³³).

Naast de werkloosheid drukten de gestegen prijzen voor levensmiddelen zwaar op de bevolking. In de loop van 1915 stegen de prijzen van sommige voedingsmiddelen 75 tot 100%, terwijl andere slechts via de distributie in gereduceerde hoeveelheid aanwezig waren³⁴). Daarbij werden de prijzen verder opgedreven door het optreden van zwartehandelaars. De nood onder de bevolking was zo groot dat broodwagens, vleestransporten en aardappelschuiten werden geplunderd³⁵). De Rotterdamse bevolking zag derhalve met lede ogen aan hoe de Belgische vluchtelingen volop

steun werd verleend.

In het archief van het Comité voor Belgische Vluchtelingen bevindt zich een aantal briefjes waarin melding werd gemaakt van steunfraude. Voor het jaar 1915, het enige jaar waarvan ze bewaard zijn, kwamen zevenentwintig meldingen binnen. In sommi-

van de betreffende gemeente. Derhalve kwam het wel eens voor dat het beleid per gemeente verschilde. Zo had de Rotterdamse hoofdcommissaris als steunbedrag voor de vluchtelingen een bedrag bepaald van f 0,30 per dag voor een volwassene en f 0,15 voor een kind. Hij vond het niet nodig deze bedragen op te trekken tot respectievelijk f 0,35 en f 0,20, ofschoon de ministeriële beschikking van 28 oktober 1914 hiertoe wel de mogelijkheid bood³⁸). In Amsterdam daarentegen betaalde de Centrale Commissie f 0,40 voor een volwassene en f 0,25 voor een kind³⁹).

Aan de zogenaamde 'pauvres honteux' werd in Rotterdam wel een hogere uitkering gegeven. De 'pauvres honteux' waren Belgen die financieel in goeden doen waren geweest, maar door de oorlogsomstandigheden niet meer in staat waren zichzelf te onderhouden. Het verstrekken van een hogere uitkering aan deze groep vluchtelingen gebeurde op gezag van de minister⁴⁰). De afdeling Huisvesting van het Rotterdamse comité beoordeelde de aanvragen voor deze uitkering. Het aantal 'pauvres honteux' was in Rotterdam niet groot. In een opgave van het comité op 20 oktober 1915 worden er ruim tachtig genoemd⁴¹). In maart 1916 werd na een onderzoek dit getal verminderd met 28 volwassenen en 4 kinderen '...wegens de zeer eenvoudige staat die zij in eigen land innemen'. Of zij voor normale ondersteuning in aanmerking kwamen zou per geval bekeken worden. In juli 1916 tenslotte waren er nog maar vijf 'pauvres honteux': vier volwassenen die f 0,70 en een dame die f 1,20 per dag ondersteuning kregen. Dit laatste getal laat wel zien dat uitzonderingen op de regel mogelijk waren.

Een andere groep die talrijker was en typisch voor Rotterdam waren de Belgische schippers. Vele Antwerpse schippers waren

De handhaving van de neutraliteit.

De door de Nederlandse regering zozeer gekoesterde neutraliteit dreigde soms in gevaar gebracht te worden door de activiteiten van de Belgische vluchtelingen. De Rotterdamse politie probeerde derhalve ontvluchte geïnterneerden te identificeren en hield nauwlettend in de gaten of de Belgische vluchtelingen zich schuldig maakten aan politiek getint optreden of spionage-activiteiten.

De identificatie van de ontvluchte geïnterneerden was niet altijd eenvoudig omdat een deel van hen probeerde zich zo onopvallend mogelijk onder de Rotterdamse burgerbevolking te mengen. Toch wist de politie enkele honderden militairen op te pakken. Nadat over hen rapport was opgemaakt, werden ze overgebracht naar de Marinierskazerne in Rotterdam. Vervolgens werd een bericht gezonden naar het hoofd van de afdeling Internering van het Algemene Hoofdkwartier te Den Haag of naar de commandant van het Interneringsdepot. In de beginfase van de oorlog werden de ontvluchte geïnterneerden overgebracht naar het bijzondere interneringsdepot te Vlissingen. Later, toen de kampen in gebruik waren genomen, werden ze naar Gaasterland, Zeist, Harderwijk of Oldenbroek gezonden. De commandanten van deze kampen verzonden regelmatig foto's van ontvluchte geïnterneerden naar de politie, waardoor deze weer werd geholpen bij het opsporingswerk⁴⁴).

Een ander deel van deze groep Belgen probeerde vanuit Rotterdam per boot naar Engeland te vertrekken om zich daar bij het Belgische of Engelse leger aan te sluiten. Zij vormden daardoor een nog grotere bron van zorg. Al in oktober en november 1914 waarschuwde de minister van Binnenlandse Zaken om geen militairen in burgerkleding naar Engeland te laten vertrekken of hen daartoe direct of indirect in staat te stellen. Tevens moest er op worden toegezien dat vluchtelingencomité's hen daarbij niet behulpzaam waren⁴⁵). De Rotterdamse rivierpolitie, die belast was met het toezicht op vertrekkende personen, voerde haar werk zeer zorgvuldig uit. Personen die aan boord van een schip naar Engeland gingen, werden in groepen van tien afgezonderd en gecontroleerd op pas en papieren. Ook werd naar hun kleding gekeken; een verkeerde broek of schoenen verraadden hen soms als ontvluchte militairen⁴⁶). Bij twijfel volgde overbrenging per politieboot naar het bureau van de rivierpolitie voor uitgebreider onderzoek. Indien de twijfel daar nog niet was weggenomen, dan werden de jonge mannen tot maximaal tien dagen vastgehouden. Zij werden weer vrijgelaten indien door informatie over signalement en een

opgevraagd portret hun identiteit kon worden vastgesteld.

Deze gang van zaken werd op 7 december 1915 door de Belgische gezant bij de minister van Binnenlandse Zaken zwaar bekritiseerd. De kritiek betrof vooral het ten onrechte gevangen houden van Belgen die verdacht werden ontvluchte geïnterneerden te zijn en het verhinderen van Belgen om uit Nederland te vertrekken. De hoofdcommissaris verdedigde zich met het argument dat slechts de regels waren toegepast en er geen bewijs was geleverd dat bedoelde personen geen ontvluchte geïnterneerden waren. Hoewel de minister van Buitenlandse Zaken de kant van de Belgische gezant koos, hield de hoofdcommissaris voet bij stuk in zijn overtuiging dat dit de enige juiste interpretatie was van de neutraliteitsvoorschriften. Hij werd hierin gesteund door de burgemeester en de opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht⁴⁷).

Een ander gevaar voor de neutraliteit waren spionageactiviteiten, die overigens niet specifiek aan vluchtelingen waren verbonden. Slechts een enkele keer gaf het gedrag van een Belg aanleiding om hem van spionage te verdenken. Binnen de politie was de Centrale Recherche en daarbinnen inspecteur F. van 't Sant verantwoordelijk voor dit onderdeel. Van 't Sant had in mei 1915 een lijst opgesteld waarop namen van spionnen, waaronder ook enkele Belgen, werden genoemd. Hen werd ten laste gelegd dat zij Belgische militairen zouden werven en berichten naar België zouden verzenden⁴⁸).

Tenslotte waren er de politiek getinte activiteiten van de vluchtelingen. Hierbij moet gedacht worden aan uitspraken die een politieke lading hadden of anti-Duits waren. Zo merkte A. Wieme, secretaris van de Antwerpsche Dokwerkersbond 'Willen is Kunnen', tijdens een vergadering op dat hij niet van plan was de politie behulpzaam te zijn door terug te keren naar België. Bovendien wilde hij niet terugkeren omdat hij dacht daardoor als 'arbeidersvertegenwoordiger' het kapitalisme te steunen. Na deze laatste opmerking ontstond er tumult in de zaal, waar zich ongeveer 800 Belgen bevonden. Er werd geroepen: 'Geen politieke partij hier, wij zijn allen vluchtelingen'. Verscheidene personen verlieten daarop de zaal. Twee rechercheurs, die op verzoek van de hoofdcommissaris bij de vergadering aanwezig waren, vermeldten dit voorval in hun rapport. De uitroep van Wieme werd door de hoofdcommissaris gemarkeerd met een dikke blauwe potloodlijn in de marge van het rapport. Hij had geagiteerd notie genomen van de betreffende uit-

roep en zou niet tolereren dat door Belgen politiek werd bedreven⁴⁹).

Een ander geval betrof de voordracht van een lied, getiteld: 'Oorlogswee of de Vlaamsche Maagd'. Dit lied met een anti-Duitse strekking werd voorgedragen in een café-chantant. Na een anonieme melding hierover verzocht de burgemeester de hoofdcommissaris deze voordrachten onmiddellijk te verbieden. De politie had echter al ingegrepen voordat de anonieme melding was binnengekomen⁵⁰). Verder was er nog een geval waarbij aan de minister geldelijke steun was gevraagd door de redacteur van het Belgische blad 'Het Vlaamsche Land', dat in Nederland en in België aan het front verspreid zou worden. De hoofdcommissaris antwoordde op een vraag hierover van de minister dat het blad fel anti-Duits was en dat de artikelen slechts het doel hadden 'Duitser haat' aan te wakkeren. Hij vond dat de overheid zich vanuit neutraal standpunt hiervan moest distantieren en zich van een geldelijke ondersteuning diende te onthouden⁵¹).

Uit het optreden ten aanzien van de ontvluchte geïnterneerden, de spionage en politiek getinte activiteiten van de Belgen blijkt dat de neutraliteitsverklaring van de Nederlandse regering in Rotterdam serieus werd genomen. Bij de uitvoering van het vluchtelingenbeleid werd immers nauwlettend het eventuele gevaar voor de neutraliteit in de gaten gehouden.

De verhouding tussen de Rotterdammers en de Belgen.

In de eerste maanden hadden duizenden Rotterdammers hun be-rooide zuiderburen gastvrij in huis gehaald. De vluchtelingen werden op kosten van de Rotterdamse bevolking gevoed en gehuisvest. Toen echter duidelijk werd dat het verblijf een meer permanent karakter zou krijgen, werd het voor particulieren onmogelijk de hulp nog langer op te brengen. De vluchtelingen moesten zich alsnog tot het comité wenden voor ondersteuning. Andere vluchtelingen waren in goeden doen of hadden snel passend werk gevonden, zodat zij kamers konden huren in een hotel, pension of bij particulieren. Er waren volgens de hoofdcommissaris geen problemen in verband met het overvragen van de huurprijs. Dit moet in diverse andere gemeenten wel problemen hebben veroorzaakt, want meerdere circulaires van de minister van Binnenlandse Zaken werden er aan gewijd⁵²). Knelpunten lagen er vooral in de verhouding tussen de werkloze bevolking van Rotterdam en de ondersteunde vluchtelingen. Gelukkig werd deze situatie onderkend

door de lokale beleidsuitvoerders en werd er getracht één lijn te trekken voor beide groepen.

Bij de politie werd in al deze oorlogsjaren slechts één klacht ingediend over het gedrag van de Belgen. De inzender was de pachter van een uitspanning aan de Oude Plantage. Hij vond dat door het gedrag van joelende Belgen die zich ophielden nabij zijn uitspanning het bezoekersaantal was gedaald. De Belgen bevonden zich op de schepen bij de Oude Plantage en zochten 's avonds vertier aan de wal. De politie die een onderzoek instelde vond de klacht ongegrond. Het betrof spelende Belgische kinderen die wel luidruchtig maar niet baldadig waren. Volgens de hoofdcommissaris moest de oorzaak van het wegblijven van bezoekers eerder gezocht worden bij het slechte weer!⁵³).

De werkelijke gevoelens die in Rotterdam ten aanzien van de Belgen leefden, komen misschien nog meer aan de oppervlakte in een politierapport over de 'pauvres honteux'. In dit rapport werd een Belgische vrouw beschreven die enige maanden werkzaam was geweest als kantoorbediende op het Rijksdistributiekantoor voor veevoeder. Het personeel van dit kantoor bleek echter zo tegen haar ingenomen te zijn, dat zij zich vanwege de vele plagerijen genoodzaakt zag haar ontslag te nemen⁵⁴). Dit voorval deed zich overigens voor aan het einde van 1918; mogelijk waren de Rotterdammers toen wat Belgen-moe geworden. Of deze gebeurtenis een uitzondering op de regel was, valt niet op te maken uit de beschikbare gegevens. Deze geven slechts zeer summiere informatie over de verhouding tussen de beide groeperingen. Wel overheerst het beeld dat er wederzijds een ruime dosis tolerantie aanwezig was, waarbij aan beide kanten getracht werd zich te schikken in de situatie.

De laatste fase.

Op maandag 11 november 1918 kwam met het sluiten van de wapenstilstand een einde aan de Eerste Wereldoorlog. In de laatste fase van de oorlog hadden de geallieerden in Noord-Frankrijk en België zware gevechten moeten leveren, waardoor veel mensen hun woningen hadden verlaten en naar Nederland waren gevlucht. Deze nieuwe vluchtelingengolf omvatte 160.000 personen, waarvoor een afdeling 'Comité voor Fransche Vluchtelingen' aan het Rotterdamse Steuncomité werd toegevoegd⁵⁵).

In december 1918 werd de terugkeer van de nog in Nederland verblijvende Belgen geregeld. In eerste instantie bestond er bij de

Belgen onduidelijkheid over de benodigde papieren voor het vertrek en over de plaats waar deze te verkrijgen waren. Volgens een circulaire van de commissaris van de koningin moesten ze zich voorzien van een paspoort met visum alvorens zij naar België konden terugkeren. Deze visa werden verleend door een Belgisch consulaire ambtenaar in Nederland. Gezien het aantal mensen dat een visum nodig had, trad al snel stagnatie op bij de verstrekking ervan⁵⁶). Toch kon op 7 februari 1919 de hoofdcommissaris aan de Centrale Commissie berichten dat er 1.846 vluchtelingen Rotterdam hadden verlaten. Waarschijnlijk lag dit getal veel hoger, want het aantal ondersteunden in de week van 13 tot en met 20 januari bedroeg slechts vierenzeventig⁵⁷), terwijl dat er in december 1918 nog 937 waren bij 9.318 geregistreerde vluchtelingen.

Op advies van de 'Commissie van onderzoek inzake Onderstand aan Belgische vluchtelingen' kon de steunverlening op 12 april 1919 ophouden. De Belgische regering wilde na die datum zelf de kosten dragen voor die vluchtelingen welke om speciale redenen nog niet naar België konden terugkeren. De gemeenten konden de rekeningen declareren bij de heer Léon Delhez, gedelegeerde van de Belgische regering⁵⁸). Volgens de opgave van de hoofdcommissaris betrof dit in Rotterdam slechts twee oudere dames, waarvan de een bedlegerig was en de andere voor haar moest zorgen. De uitgaven voor ondersteuning van de vluchtelingen liepen door tot eind 1919. In mei van dat jaar werden nog 55 personen ondersteund, in december was dat teruggelopen tot 11. Het Comité voor Belgische vluchtelingen beëindigde haar werkzaamheden op 9 juli 1919. Het had in totaal f 350.732,62 uitgegeven⁵⁹). In november 1919 waren volgens de hoofdcommissaris in Rotterdam geen vluchtelingen meer die voor steun in aanmerking kwamen.

De Nederlandse regering had in totaal ruim 42 miljoen gulden aan de Belgische vluchtelingen uitgegeven⁶⁰). Dit bedrag werd niet teruggevraagd aan de Belgische regering... Wat de totale uitgaven in Rotterdam waren valt moeilijk te berekenen omdat de hiervoor benodigde gegevens te onvolledig en te verspreid voorkomen in de bronnen. De vluchtelingen die Rotterdam verlieten toonden hun dankbaarheid voor de genoten gastvrijheid met de schenking van twee gebrandschilderde ramen voor de centrale hal van het nieuw te bouwen stadhuis⁶¹. De Belgische regering schonk aan enkele Rotterdammers onderscheidingen. De dames van het steuncomité werden geëerd met de Elisabeth-medaille, die verleend werd door de Belgische koningin⁶²). Hoofdcommissaris A.H. Sirks werd op

23 februari 1923 onderscheiden als officier in de Belgische Kroonorde⁶³).

Rotterdam als stad had ruimschoots gastvrijheid geboden en de schouders eronder gezet waar het nodig was. Het vluchtelingenbeleid was zeker niet restrictief geweest. De gemeente probeerde bovendien zoveel mogelijk in de pas te lopen met de door de overheid voorgeschreven koers. Het ontbreken van adequaat beleid leidde vooral in het begin tot onduidelijkheid, maar door inventief optreden van met name de hoofdcommissaris werd er steeds een oplossing gevonden. De bekende pragmatie van de Rotterdammers werd hier ten bate van de Belgische vluchtelingen aangewend.

NOTEN

1) E.van den Heuvel-Strasser, Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen 1914-1915, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 99, 189.

2) James Joll, *The origins of the First World War* (Londen/New York 1984) 27.

3) R.Bijnens, *Geschiedenis van België* (Brussel 1951) 176.

4) L.Schepens, België in de Eerste Wereldoorlog, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) (Haarlem 1978) 27.

5) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) 8 oktober 1914, ochtendblad, resp. avondblad.

6) Brief van de hoofdcommissaris van politie te Rotterdam (HCP) aan de Centrale Commissie te Den Haag, 20 november 1914, in: Gemeente Archief Rotterdam (GAR) Politie Archief (Pol.arch.) inv.nr. 153 doss 2600IV/1914.

7) A.H.J.de Swart, *De toelating en uitzetting van vreemdelingen*, (Amsterdam 1978) 10.

8) Er werd hiervoor een speciaal formulier gebruikt waarop voorge-drukt stond een verwijzing naar de circulaire van de minister van Justitie van 15 juni 1904 met de toevoeging Afdeling 2a nr.31.

9) *Verslag van de Gemeente Rotterdam over het jaar 1914* (Rotterdam 1915) 239.

10) Antwoorden uit België zijn dan voorzien van een stempel: Gesehen Der Verwaltungschef bei dem General-gouverneur in Belgien I.A. met handtekening. Opgave van de HCP aan de Procureur-generaal (Proc.-gen.), 29 december 1914 in: GAR, Pol.arch., inv. nr. 145.

11) W.van Ravesteijn, Politieke herinneringen, in: *Rotterdams Jaarboekje 1958*, 6de reeks, 6de jaargang, 106 en J.M.Pattist, Drie burge-meesters, in: *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven*, (Rotterdam 1951) 13.

12) H.de Jong, *Beknopt overzicht van de geschiedenis der Rotterdamse politie*, (Rotterdam 1951) 106, 107.

13) Brief van HCP aan Proc-gen. Den Haag, 6 februari 1915 in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 1554, doss. GW 6/1915.

14) E.van den Heuvel-Strasser, *Vluchtelingen zorg*, 186.

15) Brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Min.Bi.Za) aan de commissaris van de koningin (CvK) 28 oktober 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr.162, doss. 2600IV/1914.

16) Brief van de Commissie voor Belgische vluchtelingen aan de Burge-meester van Rotterdam (BvR), 28 november 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 153.

17) Brief van HCP aan BvR, 9 juli 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159.

18) Brief van HCP aan mevrouw H.E. Knight-Viruly, 9 juli 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159.

19) Brief van HCP aan BvR, 9 juli 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159.

20) Het betrof ruim anderhalf miljoen Belgen. Dit getal werd door het comité aan het einde van haar werkzaamheden gegeven en werd verkregen door dagelijks het aantal Belgen te tellen en deze aantallen te totaliseren.

21) Brief van HCP aan BvR, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 158, doss. 2600IV/1914.

22) Brief van Uranium Steamship Company aan BvR, 3 augustus 1914, in: GAR, Correspondentie van de Burgemeester (Corr. Burg.) Ingekomen missiven 1914, doss.nr.4662.

Brief van de Vereniging Montefiore aan de BvR, 10 augustus 1914 in: GAR, Corr. Burg., Ingekomen missiven 1914, doss. nr.4662.

23) Brief van de commissaris van Publieke Werken aan de directeur van de Industriële Inrichting, Schiedamschedijk, Rotterdam, 2 oktober 1914, in: GAR, Corr. Burg. Ingekomen missiven 1914, doss.nrs. 5205 en 5516.

24) Brief van HCP aan BvR, 4 mei 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 158.

25) Rondschrijven van centraal Bureau van Politie te Rotterdam aan alle afdelingen en onderafdelingen, 11 oktober 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159, doss. 2600III/1914 nrs. 23 en 48.

26) Brief van CvK aan Burg.in Z-Holland, 27 januari 1917,in: GAR, Pol.arch. inv.nr. 160, doss. 2600III/1914, nr. 210.

27) Brief van HCP aan BvR, 20 januari 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 154.

28) *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, zaterdag 24 oktober 1914, ochtenblad C.

29) Brief van HCP aan BvR, 29 oktober 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162, doss. 2600IV/1914.

30) Het aantal werkzoekenden dat ingeschreven was bij de Arbeidsbeurs in Rotterdam bedroeg 4153 in 1914. Dit getal steeg tot 9999 in 1918. *Maandschrift van het Centraal Bureau voor Statistiek*, 9de jrg.1914, 880,

13de jrg. 1918, 1268. H.Romer, *Rotterdam in de jaren tien* (Zaltbommel 1985) 76, 82.

Brief van BvR aan CvK, 17 december 1915, in: GAR, Corr. Burg., Uitg.miss. 1915, doss.nr. 1095.

Zie voor de situatie in Amsterdam: H.A.Creyghton-Walraven, *Belgische vluchtelingen in Amsterdam ten tijde van de Eerste Wereldoorlog*, ongepubl. doctoraalscriptie (Utrecht mei 1990) 144.

31) Brief van BvR aan CvK, in: GAR, Corr. Burg., Uitg.miss.1915, doss.nr. 1095.

32) *Maandschrift CBS.*, 9de jrg., 626, nr. X844.

33) Zo meldde J.R.Snoeck Henkemans, die de sociale maatregelen in oorlogsnood beschreef, dat in 1915 Rotterdam reeds een bedrag van f 560.000,- ontving en daarbij elke week nog f 11.000,- vroeg. J.R.Snoeck Henkemans, Sociale maatregelen in oorlogsnood, in: *Stemmen des Tijds V 1915-1916* (Den Haag, sept.1915) 62.

34) Bericht van BvR aan CvK, in: GAR, Corr. Burg., Uitg. miss., 1915, doss. 1095.

35) H.Romer, *De jaren tien*, 111.

36) GAR, archief Comité voor Belgische Vluchtelingen te Rotterdam, inv.nr.12: Ingekomen brieven, 1914-1919.

37) Brief van HCP aan BvR, 3 jan.1916, en brief van CvK aan BvR, 23 febr.1916, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162, doss. 2600IV/1914.

38) Brief van Min.Bi.Za. aan CvK, 28 oktober 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162, doss. 2600IV/1914.

39) H.A.Creyghton-Walraven, *Belgische vluchtelingen*, 101.

40) Circulaire van 5 januari 1915.

41) Brief van Comité voor Belgische Vluchtelingen aan HCP, 20 oktober 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 158, doss. 2600II/1914. Van den Heuvel-Strasser, *Vluchtelingenzorg*, 201.

42) Brief van HCP aan BvR, 18 september 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162, doss. 2600/1914.

43) De schipperskwestie is terug te vinden in de volgende archiefstukken: ingek. miss. nrs. 1945, 2265, 2381, 2647 en uitg.miss. nrs.977 en 1049 (GAR, Arch.Corr.Burg.Ingek. en Uitg. miss. 1915).

Brief van MinBiZa aan BvR, 8 september 1915, brief van HCP aan BvR, 10 september 1915, brief van HCP aan BvR, 18 september 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162.

44) In het archief zijn ook veel stukken met foto aanwezig waarin door de commandanten van bovengenoemde kampen opsporing verzocht wordt van ontvluchte geïnterneerden, in: GAR, Pol.arch., inv.nrs. 161 en 157, doss.nr. 1153.

45) Brieven van CvK aan BvR, 24 oktober 1914 en 3 november 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 154.

46) Brief van HCP aan BvR, 20 januari 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 154.

47) Over deze affaire: GAR, Corr. Burg., Ingek. miss. 1915, nrs. 3389,

3407, 3438, Uitg. miss. 1915, nrs. 1377, 1398, 1404.

Afschrift van de klacht van het Belgisch Gezantschap aan de MinBiZa, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 1555, doss. 69/1915.

48) Brief van HCP aan de Opperbevelhebber te Den Haag, 5 mei 1915, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 1554C, doss. GW42/1915.

49) Rapport van de afdeling Recherche aan HCP met twee gedrukte pamfletten van de Antwerpsche Dokwerkersbond 'Willen is kunnen', 23 oktober 1914, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159, doss. 2600III/1914.

50) Brief van HCP aan BvR, 3 december 1914, in: GAR, Corr.Burg., Ingek. miss.1914, doss.2818.

51) Brief van MinBiZa aan BvR, 15 mei 1916; brief HCP aan BvR, 7 juni 1916, in: GAR, Corr.Burg., Ingek. miss. 1916, doss 1487 en 1867.

52) Circulaire van Min.v.Just., 22 december 1914; brief van HCP aan Off.v.Just. Arnhem, 2 januari 1915; brief van CvK aan Burg.in Z.Holland, 1 februari 1915, in: GAR. Pol.arch., inv.nr. 153.

53) Brief van H. Mieserius, pachter van de uitspanning aan de Oude Plantage, aan BvR, 31 juli 1915, in: GAR, Pol.arch.: Corr. Burg., Ingek. miss. 1915, nrs. 2185 en 2341.

54) Rapport van inspecteur van politie aan HCP, 28 september 1918, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 158, doss. 2600II/1914 nr.47A.

55) In de periode 9 november 1918 tot 1 februari 1919 verzorgde dit comité 141.041 steunverleningen (dit cijfer staat voor het aantal personen x het aantal dagen). Deze 'posten' betroffen 134.386 Fransen, 4.864 Belgen en 1.791 Italianen.

Opgave van de heer J. Schalijs, Comité voor Belgische Vluchtelingen, afd. Voeding, aan HCP, 30 juni 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr 159.

56) Brieven van CvK aan Burg.in Z.H., 18 en 24 dec.1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 157, doss. I 160.

57) Brief van HCP aan BvR, 8 maart 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 162.

58) Brief van CvK aan de Burgemeesters en Wethouders in Zuid-Holland, 14 november 1919, in: GAR.Pol.arch., inv.nr. 159.

59) Opgave van de Heer J. Schalijs, Comité voor Belgische Vluchtelingen, afd. Voeding, aan HCP, 30 juni 1919, in: GAR, Pol.arch., inv.nr. 159.

60) E. van den Heuvel-Strasser, *Vluchtelingenzorg*, 203.

61) E. Wiersum, *Kroniek van 1919*, 7 januari 1919, in: *Rotterdams Jaarboekje 1920*.

62) Ibidem, 25 juni 1919. Het betrof de volgende onderscheidingen: Het kruis van Commandeur van de Leopold II orde: Jhr.Otto Reuchlin, gewezen president-directeur van de H.A.L.; het Ridderkruis der Kroonorde: de heer J. Ripperda Wierdsma, president-directeur van de H.A.L. en de heer A.E.P.M. Driebeek, lid van de firma Kuyper, Van Dam en Smeer; de gulden palmen der Kroonorde: de heer Roels, chef vanhet landverhuizershotel van de H.A.L.

Op 6 november 1919 werd de Elisabeth-medaille uitgereikt aan de dames

H.E. Knight-Viruly, J.C. van Gilse-van Geldermalsen, S.A.P. Kolff-Viruly, S.A.P. Baelde-Mees, E. Gips-Forsheuw, A.M. Reuchlin-Elink Schuurman, M.M. baronesse Van Panthaleon van Eck en W.P. Ruys-van Hoboken.

63) E.Wiersum, Kroniek van 1923, 23 februari 1923, in: *Rotterdams Jaarboekje 1924*.

67. Dr. H.C.J.M. van Dijk, 1882-1948, initiatiefnemer van de Bloedtransfusiedienst (GAR).